

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

MAKROSINTAKTIK BIRLIKLARNING KOGNITIV VA DERIVATSION XUSUSIYATLARI

Muxtorov Maxmudjon Dilmurod o'g'li

Telefon: +9989 95 900-48-82

Email: mahmud.dilmurod18.10.99@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikda muhim o'rin tutayotgan makrosintaktik birliklarning lingvistik tabiati, ularning sintaktik derivatsiya jarayonidagi o'rni hamda kognitiv-pragmatik xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, teng va tobe komponentli makrosintaktik qurilmalarning shakllanish qonuniyatlari, polipredikativlik va ustpredikativlik hodisalari hamda nutq jarayonidagi funksional ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: makrosintaktik birlik, sintaktik derivatsiya, mikromatn, polipredikativlik, ustpredikativlik, kognitiv model, pragmatika, gipotaksis, parataksis.

Kirish

Til inson tafakkurining mahsuli va jamiyatdagi muloqotning eng muhim vositasidir. Til vositasida inson o'z fikrini ifodalaydi, atrof-muhitni anglaydi va boshqa kishilar bilan munosabatga kirishadi. Shu sababli tilshunoslik fanida til birliklarining shakllanishi, ularning nutqdagi faoliyati hamda kommunikativ imkoniyatlarini o'rganish doimo dolzarb masalalardan biri bo'lib kelgan. So'nggi yillarda sintaksis masalalariga yangicha yondashuvlar paydo bo'lib, an'anaviy gap markazli tahlildan matn va makromatn markazli tahlilga o'tish kuzatilmoqda. Natijada murakkab sintaktik qurilmalarni oddiy grammatik birlik sifatida emas, balki kommunikativ va kognitiv jarayonlarning mahsuli sifatida o'rganish zarurati yuzaga keldi.

Makrosintaktik birliklar aynan ana shunday murakkab nutqiy tuzilmalardan biri bo'lib, ular bir nechta predikativ markazlarning o'zaro sintaktik va 151emantic munosabatlari asosida shakllanadi. Shu jihatdan makrosintaktik birliklarni o'rganish sintaksis, matn lingvistikasi, pragmalingvistika va kognitiv tilshunoslikning kesishgan nuqtasida amalga oshiriladi.

Makrosintaktik birliklarning lingvistik mohiyati;

An'anaviy tilshunoslikda bog'langan qo'shma gaplar, ergash gapli qo'shma gaplar va bog'lovchisiz qo'shma gaplar alohida sintaktik birlik sifatida talqin qilinib kelgan. Biroq zamonaviy tadqiqotlarda bunday qurilmalar oddiy gaplar yig'indisi emasligi, balki mikromatn maqomiga ega bo'lgan murakkab sintaktik tuzilmalar ekanligi tobora yaqqolroq namoyon bo'lmoqda.

Makrosintaktik birliklar tarkibida kamida ikki yoki undan ortiq predikativ markaz mavjud bo'ladi. Ular o'zaro semantik va sintaktik jihatdan bog'lanib, yagona kommunikativ maqsadni ifodalashga xizmat qiladi. Shu sababli bunday birliklar nafaqat grammatik, balki mazmuniy va pragmatik yaxlitlikka ham ega bo'ladi.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Makrosintaktik birliklarning muhim xususiyatlaridan biri ularning ierarxik tabiatidir. Til birliklari tizimida har bir birlik o'zidan kattaroq birlik tarkibida faoliyat ko'rsatadi. So'z so'z birikmasida, so'z birikmasi gapda, gap esa matn tarkibida sintaktik faollik kasb etadi. Demak, ikki yoki undan ortiq gapning o'zaro munosabatga kirishishi ham matn sathida ro'y beradi.

Sintaktik derivatsiya va uning ahamiyati;

Makrosintaktik birliklarning shakllanishini tushuntirishda sintaktik derivatsiya nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Sintaktik derivatsiya til birliklarining nutqqa ko'chirilishi jarayonida yangi sintaktik qurilmalar hosil bo'lishini o'rganadi.

Derivatsion jarayonda dastlab tub struktura mavjud bo'ladi. Tub struktura inson tafakkuridagi eng umumiy va mavhum mazmuniy asosni tashkil etadi. Keyingi bosqichda tayanch struktura shakllanadi va aynan shu tayanch struktura negizida turli hosila qurilmalar yuzaga keladi.

Sintaktik derivatsiyaning asosiy tarkibiy qismlari operator, operand va derivat hisoblanadi. Operator derivatsion jarayonni harakatga keltiruvchi vosita bo'lsa, operand til materiali vazifasini bajaradi. Derivat esa hosil bo'lgan yangi sintaktik birlikdir.

Makrosintaktik birliklarning yuzaga kelishi aynan mana shu derivatsion munosabatlar natijasida amalga oshadi. Natijada alohida gaplar o'zaro bog'lanib, yangi kommunikativ birlik hosil qiladi.

Polipredikativlik va ustpredikativlik hodisasi;

Makrosintaktik birliklarning eng muhim belgilaridan biri polipredikativlikdir. Polipredikativlik deganda qurilma tarkibida bir nechta predikativ markazning mavjudligi tushuniladi.

Masalan, bog'langan yoki ergash gapli qurilmalar tarkibidagi har bir komponent alohida predikativlikka ega bo'ladi. Shu bilan birga, bu komponentlar o'zaro bog'lanib, umumiy mazmuniy yaxlitlik hosil qiladi.

Ana shu umumiy yaxlitlik natijasida ustpredikativlik hodisasi yuzaga keladi. Ustpredikativlik makrosintaktik birlikning yaxlit holda voqelikka munosabat bildirish qobiliyatidir. Demak, alohida komponentlarning predikativligi bilan bir qatorda, butun qurilmaning ham umumiy predikativlik xususiyati mavjud bo'ladi.

Bu hodisa makrosintaktik birliklarni oddiy gaplar yig'indisidan ajratib turuvchi asosiy belgilaridan biridir.

Makrosintaktik birliklarning kognitiv-pragmatik xususiyatlari;

Zamonaviy tilshunoslikda inson omili markaziy o'ringa chiqdi. Shu sababli til birliklari faqat grammatik shakl sifatida emas, balki inson tafakkuri va kommunikativ faoliyati mahsuli sifatida ham o'rganilmoqda.

Makrosintaktik birliklarning shakllanishida inson ongidagi bilimlar tizimi muhim rol o'ynaydi. Bu bilimlar freymlar, konseptlar va propositsiyalar orqali namoyon bo'ladi. Nutq jarayonida so'zlovchi muayyan kommunikativ maqsadga muvofiq ravishda ana shu bilimlarni til vositasida ifodalaydi.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

Tobe komponentli qurilmalarda ayniqsa kognitiv modelning roli katta bo'radi. Bunday qurilmalar tarkibidagi har bir komponent muayyan situatsiyaga asoslanadi. Ularning o'zaro bog'lanishi natijasida umumiy kommunikativ model shakllanadi.

Pragmatik jihatdan esa makrosintaktik birliklar axborotni tartibga solish, muhim nuqtalarni ta'kidlash, sabab-natija, zidlik, qiyoslash va boshqa mazmuniy munosabatlarni ifodalash imkonini beradi.

Xulosa

Makrosintaktik birliklar zamonaviy sintaksisning eng muhim tadqiqot obyektlaridan biridir. Ular oddiy gaplar yig'indisi emas, balki murakkab semantik, sintaktik va pragmatik munosabatlar asosida shakllanuvchi mikromatnlardir. Mazkur birliklarning shakllanishida sintaktik derivatsiya muhim o'rin tutadi. Derivatsion jarayon orqali tub strukturalar tayanch va hosila strukturalarga aylanib, murakkab sintaktik qurilmalarni yuzaga keltiradi. Shuningdek, makrosintaktik birliklar polipredikativlik va ustpredikativlik xususiyatlariga ega bo'lib, ular inson tafakkuri, kommunikativ ehtiyojlari hamda kognitiv faoliyati bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Shu sababli makrosintaktik birliklarni kognitiv-pragmatik va derivatsion nuqtayi nazardan o'rganish zamonaviy tilshunoslikning istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

